

ความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบทั่วไป

ความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบนี้ของนักวิชาการไทยเป็นมุมมองหรือแนวคิดที่มีมาดั้งเดิมยาวนานกว่า 20 ปี ถือเป็นความเข้าใจกระแสหลักที่มีอิทธิพลทั้งในและนอกวงการวิชาการไทยอย่างกว้างขวาง ในบทนี้ผู้วิจัยได้ทำการสำรวจและรวบรวมการให้คำนิยามของคำว่าภูมิปัญญาไทยและคำอื่นๆ ที่หมายถึงสิ่งเดียวกันจากทัศนะและผลงานของนักวิชาการกลุ่มหนึ่งที่ได้บุกเบิกงานทางด้านนี้มาตั้งแต่ต้น และได้จุดประกายสร้างกระแสความสนใจเรื่องภูมิปัญญาไทยให้เป็นที่แพร่หลายในปัจจุบัน นักวิชาการกลุ่มนี้มีหลายท่าน ยกตัวอย่างเช่น, เสน่ห์ จามริก, ประเวศ วะสี, อเนก นาคะบุตร, ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, ฉลาดชาย รมิตานนท์, เสรี พงศ์พิศ, จารุวรรณ ธรรมวัตร, เอกวิทย์ ณ ถลาง, ยิงยง เทาประเสริฐ, สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบุลย์, ธวัช ปุณโณทก เป็นต้น โดยผู้วิจัยจะพยายามหาลักษณะร่วม หรือเกณฑ์การให้คำนิยามของนักวิชาการเหล่านี้ เพื่อให้เข้าใจความหมายของภูมิปัญญาไทย ขณะเดียวกันยังเป็นการทำความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบนี้ของนักวิชาการกลุ่มดังกล่าวอีกด้วย ดังนี้

2.1 นิยามของภูมิปัญญาไทยแบบทั่วไป

ภูมิปัญญาไทย (Thai Local Wisdom) สามารถเรียกแทนได้อีกหลายชื่อ ได้แก่ ภูมิปัญญา ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ภูมิปัญญาชาวบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งล้วนหมายถึงสิ่งเดียวกันที่นักวิชาการใช้อยู่ในปัจจุบัน โดยประมวลได้ดังนี้

1. ภูมิปัญญา

ภูมิปัญญา หมายถึงองค์ความรู้ที่เกิดจากกระบวนการคิดวิเคราะห์และสังเคราะห์ของบุคคล กลุ่ม และชุมชนที่พัฒนาขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับบุคคล บุคคลกับธรรมชาติ บุคคลกับอำนาจเหนือธรรมชาติ และบุคคลกับเทคโนโลยีสารสนเทศต่างๆ ภูมิปัญญาจึงเป็นองค์ความรู้ ที่ก่อให้เกิดผลผลิตของภูมิปัญญาทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม (พัชรินทร์ สิริสุนทร, 2545: 48)

ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ ความสามารถทางพฤติกรรม ความสามารถในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตของมนุษย์ได้อย่างเหมาะสม สามารถดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความสุข และได้สั่งสมสืบทอดกันมาเป็นเวลานาน จนได้รับการยอมรับในสังคมนั้นๆ (สิริกร ไชยมา, 2544: 1)

ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ในการปรับตัว และดำรงชีพในระบบนิเวศน์ หรือ สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคมวัฒนธรรมที่ได้มีพัฒนาการสืบสานมา ภูมิปัญญาเป็นความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจนที่เป็นผลของการใช้สติปัญญาปรับตัวกับสภาวะต่างๆ ในพื้นที่ที่กลุ่มชนนั้นตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานอยู่ และได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น จากพื้นที่สิ่งแวดล้อมที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันแล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์หรือแก้ปัญหาได้ในสิ่งแวดล้อม และบริบททางสังคมวัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น (เอกวิทย์ ณ ถกลาง, 2540: 11-12)

2. ภูมิปัญญาพื้นบ้าน

ภูมิปัญญาพื้นบ้าน หมายถึง องค์ความรู้ ความสามารถและประสบการณ์ที่สั่งสมและสืบทอดกันมา อันเป็นความสามารถและศักยภาพในเชิงแก้ปัญหา การปรับตัวเรียนรู้และสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่ เพื่อการดำรงอยู่รอดของเผ่าพันธุ์ จึงเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ เผ่าพันธุ์หรือเป็นวิถีชาวบ้าน (ยิ่งยง เทาประเสริฐ, 2537: 20)

ภูมิปัญญาพื้นบ้าน หมายถึง ทรัพยากรความรู้ ทรัพยากรบุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งอาจเป็นเอกลักษณ์หลายๆ ท้องถิ่นมีคล้ายกันก็ได้ ภูมิปัญญาพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่นเกิดจากการที่ชาวบ้านแสวงหาความรู้ เพื่อเอาชนะอุปสรรคทางธรรมชาติทางสังคมที่จำเป็นในการดำรงชีวิตภูมิปัญญาพื้นบ้าน จึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและวิถีชีวิตชาวบ้าน เช่น การประกอบประเพณี พิธีกรรมของชุมชนเป็นกิจกรรมที่ทำให้ผู้กระทำสบายใจ รู้สึกอบอุ่นไม่โดดเดี่ยว ให้คุณค่าทางจิตใจและความรู้สึกถือว่าเป็นพลังทางศีลธรรมหรือประเพณี การรวมกำลังช่วยกันทำงานที่ใหญ่หลวงเกินวิสัยที่จะทำได้สำเร็จคนเดียว เช่น การลงแขกสร้างถนน หรือ ขุดลอกแหล่งน้ำ เป็นกิจกรรมที่แสดงถึงความเอื้อเพื่อช่วยเหลือกันภายในชุมชน ทำให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยทั่วไป ภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตที่เรียบง่าย ไม่ซับซ้อน เป็นประโยชน์แก่คนทุกระดับ มีลักษณะเด่น คือ สร้างสำนึกเป็นหมู่คณะสูง ทั้งในระดับครอบครัวและเครือญาติ (ร.ศ.จากรุวรรณ ธรรมวัตร, 2543: 1)

ภูมิปัญญาพื้นบ้าน หมายถึง ส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่เป็นความรู้ ความคิดความสามารถ ความเห็น ความเชื่อ ความนิยม ความฉลาดรอบคอบในเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการอยู่อาศัย การทำมาหากิน วิถีชีวิต การป้องกันรักษาโรคภัยและการใช้ภาษา ที่เกิดขึ้น สั่งสม พัฒนา ใช้ประโยชน์ สืบต่อจนเป็นมรดกตกทอดของพื้นบ้านมาแต่โบราณ เช่น ภูมิปัญญาในการปลูกข้าวด้วยวิธีการแบบพื้นบ้าน ภูมิปัญญาในการสร้างบ้านเรือนแบบพื้นบ้าน ภูมิปัญญาในการรักษาโรคแบบพื้นบ้าน เป็นต้น (เอี่ยม ทองดี, 2547: 131)

3. ภูมิปัญญาชาวบ้าน

ภูมิปัญญาชาวบ้าน เกิดจากการสะสม การเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชาไม่แยกเป็นวิชาๆ แบบที่เรียน ฉะนั้นวิชาที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจ อาชีพ ความเป็นอยู่ เกี่ยวกับการใช้จ่ายกับการศึกษาวัฒนธรรมมันจะผสมกลมกลืนเชื่อมโยงกันไปหมด (ประเวศ ะสี, 2530: 75)

ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง วิธีการจัดการ วิธีการชี้นำ และการริเริ่มเสริมต่อของนักปราชญ์ในท้องถิ่นหรือในกลุ่มชน ภูมิปัญญาชาวบ้านล้วนสั่งสมงอกงามขึ้นจากความรอบรู้ ประสบการณ์ ผนวกด้วยญาณทัศนะเป็นรากฐาน ภูมิปัญญาชาวบ้านมีขึ้นเพื่อการปรับเปลี่ยนสถานะทรัพยากร และองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมให้เพิ่มคุณค่าขึ้นอย่างสอดคล้องประสานเหมาะสมกับบริบทต่าง ๆ ของสังคมหรือชุมชนของตน (สุริวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, 2540: 21)

ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบต่อกันมาทั้งทางตรง คือ ประสบการณ์ด้วยตัวเอง หรือทางอ้อม ซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่ หรือความรู้ที่สะสมสืบทอดต่อกันมา (ธวัช ปุณโณทก, 2531: 1)

4. ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง กระบวนการทางปัญญาความคิดเพื่อแสวงหาองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงกระแสความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างธรรมชาติ จิตใจ และพฤติกรรม สังคม องค์กรและวัฒนธรรมชุมชน เศรษฐกิจ เทคโนโลยีการผลิต และในที่สุดการพึ่งตนเอง (เสน่ห์ จามริก, 2532: 27)

ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง สติและปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้สะสมถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งทำหน้าที่ชี้นำว่าการจะทำให้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรกับป่าเขา กับน้ำ กับปลา กับฟ้า กับนก กับดิน กับหญ้า สัตว์ป่า พืช แมลง หรือธรรมชาติรอบตัวนั้น ทำอย่างไร รวมถึงอุดมการณ์ของการใช้ชีวิตที่เรียบง่ายบนพื้นฐานของการไม่เบียดเบียนสรรพสิ่งทั้งปวง (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2536: 385-386)

ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ศักยภาพของความเป็นมนุษย์ในการปรับตัวเองเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมที่จะทำให้คนดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างราบรื่น (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, 2534: 6)

5. ภูมิปัญญาไทย

ภูมิปัญญาไทย หมายถึง องค์ความรู้ในด้านต่างๆ ของการดำรงชีวิตของคนไทยที่เกิดจากการสะสมประสบการณ์ทั้งทางตรง และทางอ้อม ประกอบกับแนวความคิดวิเคราะห์ในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของตนเองจนเกิดหลอมรวมเป็นแนวความคิดในการแก้ไขปัญหาที่เป็นลักษณะของ

ตนเองที่สามารถพัฒนาความรู้ดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับกาลสมัย ในการแก้ปัญหาของการดำรงชีวิต (เสรี พงศ์พิศ, 2529: 33)

ภูมิปัญญาไทย หมายถึง กระบวนการทัศน์ของบุคคลที่มีต่อตนเอง ต่อโลก และสิ่งแวดล้อมซึ่งกระบวนการทัศน์ดังกล่าวจะมีรากฐานจากคำสอนทางศาสนา คติ จารีตประเพณีที่ได้รับการถ่ายทอดสั่งสอนและปฏิบัติสืบเนื่องกันมาปรับเปลี่ยนเข้ากับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงแต่ละสมัย โดยมีเป้าหมายเพื่อความสงบสุขของในส่วนที่เป็นชุมชนและปัจเจกบุคคล (รัตนะ บัวสนธิ, 2535: 19)

ภูมิปัญญาไทย หมายถึง ความรู้ ความสามารถอันเกิดจากการคิดเอง ทำเอง แก้ปัญหาเองของชาวบ้าน มีลักษณะการสะสมและสืบทอดเพื่อประโยชน์ในการดำเนินวิถีชีวิตของชุมชน มีความหมายทั้งในแง่ส่วนบุคคล และสังคม(สุจริต บัวพิมพ์, 2539: 68)

จากนิยามของภูมิปัญญาไทยที่ได้ประมวลมา 12 นิยามข้างต้นจะพบลักษณะร่วมหรือกรอบที่สำคัญในการให้คำจำกัดความในสามประเด็นด้วยกัน คือ

1. ปัจจัยพื้นฐานของภูมิปัญญาไทย เนื่องจากพบว่าภูมิปัญญาไทยเป็นองค์ความรู้ของท้องถิ่น ชุมชนหรือพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งในสังคมที่มีปัจจัยพื้นฐานทางด้านภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม ความเชื่อร่วมกัน โดยเชื่อมโยงถึงกันอย่างใกล้ชิด

2. กระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดภูมิปัญญาไทย เนื่องจากพบว่าภูมิปัญญาไทยเกิดจากกระบวนการเรียนรู้ ปรับตัวผ่านประสบการณ์ที่สั่งสม มีการปรับเปลี่ยนพัฒนาและสืบทอดต่อๆ มาจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

3. จุดหมายของภูมิปัญญาไทย เนื่องจากพบว่าภูมิปัญญาไทยมีไว้เพื่อใช้ในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในการดำรงชีวิต และนำไปสู่การมีชีวิตที่มีความสุข

ดังนั้น เราอาจให้คำจำกัดความของคำว่า ภูมิปัญญาไทยที่ครอบคลุมกรอบในการนิยามทั้งสามประเด็นดังกล่าว เพื่อความชัดเจนและความเข้าใจที่ตรงกันในที่นี้ว่า ภูมิปัญญาไทย หมายถึง ความรู้ ความเชื่อของชาวบ้าน หรือท้องถิ่นที่มีปัจจัยพื้นฐานทางด้านภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม ความเชื่อร่วมกันอย่างใกล้ชิด เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ ปรับตัวผ่านประสบการณ์ที่สั่งสมพัฒนา และสืบทอดกันต่อๆ มาเพื่อใช้แก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในการดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุข

อย่างไรก็ตามเนื่องจากความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบนี้ของนักวิชาการมีเนื้อหาที่ค่อนข้างมาก และมีแง่มุมที่แตกต่างหลากหลายตามทรรศนะของนักวิชาการแต่ละคน ทำให้ยากแก่การให้คำจำกัดความที่ถูกต้องครบถ้วนร่วมกันได้ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงเสนอให้มีการทำความเข้าใจผ่านกรอบของคำนิยามทั้งสามประการข้างต้น ในฐานะเป็นตัวบ่งชี้ที่สำคัญของการพิจารณาว่าสิ่งๆ นั้นถือเป็นภูมิปัญญาไทยหรือไม่ กล่าวอีกนัยหนึ่ง เราอาจเข้าใจความหมายของ

ภูมิปัญญาไทย และความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบนี้ของนักวิชาการที่ชัดเจนและเป็นระบบมากขึ้น ผ่านกรอบดังกล่าวต่อไปนี้

2.2 ลักษณะของภูมิปัญญาไทย

1. ปัจจัยพื้นฐานของภูมิปัญญาไทย

เนื่องจากภูมิปัญญาไทย ไม่ได้เกิดจากความว่างเปล่า หรือเกิดขึ้นมาลอยๆ จนสามารถให้ความหมายตามความเข้าใจของใครก็ได้ว่าเป็นอิสระ ตรงกันข้าม ภูมิปัญญานี้กลับมีที่มาหรือต้นกำเนิดที่เฉพาะเจาะจง สอดคล้อง และสอดคล้องกับปัจจัยสำคัญ สองประการคือ ปัจจัยทางภูมิศาสตร์สิ่งแวดล้อม กับปัจจัยทางวัฒนธรรมความเชื่อ โดยพิจารณาในรายละเอียดได้ดังนี้

1.1 ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ สิ่งแวดล้อม

สภาพภูมิศาสตร์ สิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยหนึ่งที่กำหนดลักษณะ ของวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของแต่ละภูมิภาคให้มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ ความหลากหลายคล้ายคลึงของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นปัจจัยพื้นฐานที่กำหนดความเหมือน ความแตกต่างของภูมิปัญญา อ.เอกวิทย์ ณ อยุธยา ได้กล่าวว่า สภาพภูมิศาสตร์และดินฟ้าอากาศที่แตกต่างกันนี้ ทำให้ระบบนิเวศน์ของทั้งสี่ภูมิภาค ไม่เหมือนกัน ลักษณะการปรับตัวของมนุษย์ การตั้งถิ่นฐานการทำมาหากินและการแก้ปัญหาแวดล้อมก็แตกต่างกัน หากนำมาเปรียบเทียบกันจะเห็นได้ว่า ขณะที่คนในภาคเหนือจะอยู่กับภูเขาและสายน้ำมานาน จึงเรียนรู้และมีภูมิปัญญาในการบังคับกำกับน้ำมาเลี้ยงไร่นาได้เป็นอย่างดี ส่วนคนใน ภาคกลาง อยู่กับน้ำใกล้ขีตน้ำ รู้สึกลำบากน้ำท่วม น้ำท่วม น้ำหลาก ตามฤดูกาล จึงปรับวิถีความเป็นอยู่ให้เข้ากับน้ำโดยสร้างชุมชน และสร้างเมืองขนานน้ำ และลึกเข้าไปมีเรือกสวนไร่นาที่มีล้อเล็กกว้างขวาง ด้วยความอุดมสมบูรณ์ สำหรับภาคอีสาน คนที่อยู่บนที่ราบสูงมีทั้งได้น้ำและแล้งน้ำ มีพื้นที่กว้างใหญ่ อันมีทั้งบริเวณชายเขา ริมน้ำ และทุ่งราบแห้งแล้ง คนอีสานจึงเรียนรู้และมีภูมิปัญญาในการเลือกที่ทำกินและสันตติในการเลือกทำเล "ดินดำน้ำชุ่ม" รวมทั้งเรียนรู้ที่จะอยู่กับความแห้งแล้ง สำหรับ ภาคใต้ คนอยู่กับทะเลและฝนชุกมานาน ขณะเดียวกันก็มีทั้งที่ราบชายทะเล ให้ทำเกษตรกรรมและประมง ลึกเข้าไปในแผ่นดินก็เป็นป่าร้อนชื้นอุดมสมบูรณ์และมั่งคั่งด้วยทรัพยากรไปอีกแบบหนึ่ง (เอกวิทย์ ณ อยุธยา ,2540:17)

จะเห็นได้ว่า ภูมิปัญญาไทย มีความแตกต่างหลากหลายขึ้นอยู่กับสภาพทางภูมิศาสตร์สิ่งแวดล้อมของพื้นที่นั้นๆ ส่งผลให้เกิดลักษณะร่วมและลักษณะต่างของภูมิปัญญา ยกตัวอย่าง ภูมิปัญญาของการทำนาที่พบได้ในทุกภาค ในขณะที่ภูมิปัญญาของการทำประมงทะเลพบได้เฉพาะภูมิภาคที่ติดกับทะเลเท่านั้น แม้แต่ภูมิปัญญาของการทำนาซึ่งมีในทุกภาค ก็มี

ความแตกต่างไปตามสภาพเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ที่ต่างกันด้วย เช่น ภาคกลางสามารถปลูกข้าวได้ทั้งนาปีและนาปรัง เนื่องจากเป็นที่ราบลุ่มมีดินอุ้มน้ำ และอุดมสมบูรณ์ ในขณะที่ภาคอีสานปลูกข้าวนาปีเป็นหลัก เนื่องจากเป็นที่ราบแห้งแล้ง ดินไม่อุ้มน้ำและมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เป็นต้น

1.2 ปัจจัยทางวัฒนธรรม ความเชื่อ

หากปัจจัยทางภูมิศาสตร์ สิ่งแวดล้อมเป็นพื้นฐานหนึ่งที่เกิดความเหมือน ความต่างและความหลากหลายต่อภูมิปัญญาแล้ว ปัจจัยทางวัฒนธรรม ความเชื่อก็เป็นอีกปัจจัยพื้นฐานหนึ่งที่มีผลต่อภูมิปัญญาเช่นเดียวกัน ดูได้จากการที่วัฒนธรรม ความเชื่อของสี่ภูมิภาค คือ ภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง และภาคใต้ ล้วนมีลักษณะร่วมที่มีอิทธิพลต่อภูมิปัญญาคล้ายคลึงกัน เช่น ความเชื่อเรื่องผีวิญญาณ หรืออำนาจเหนือธรรมชาติที่มีเหมือนกันในทุกภาค จะมีต่างกันอยู่บ้างในรายละเอียดปลีกย่อยของประวัติความเป็นมา ชื่อเรียกตลอดจนพิธีกรรมที่แสดงออก จากการศึกษาพบว่าความเชื่อที่เป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญในการกำหนดลักษณะของภูมิปัญญาไทยร่วมกันได้แก่

ความเชื่อเรื่องผี

ความเชื่อเรื่องผี เป็นความเชื่อดั้งเดิมที่ปรากฏอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศไทยมาช้านานก่อนหน้าที่จะได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาในฐานะเป็นศาสนาประจำชาติ อ.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้กล่าวถึงประเภทของผีตามความเชื่อของชาวล้านนาในภาคเหนือ โดยพยายามสะท้อนว่าความเชื่อดังกล่าวมีอิทธิพลต่อภูมิปัญญาไทย ดังนี้

1) ผีบรรพบุรุษ หมายถึง ผีที่คอยดูแลรักษาสมาชิกของครอบครัวที่ผีนั้นเป็นบรรพบุรุษหรือต้นตระกูล ยกตัวอย่างเช่น ผีปู่ย่าของชาวบ้านล้านนาเป็นผู้รักษาความสัมพันธ์และความสงบสุขของเครือญาติ ระบบเครือญาตินับตามสายญาติผู้หญิง คือ ทั้งลูกชายและลูกสาว ต่างก็นับถือผีทางแม่ ฝ่ายชายที่แต่งงานเข้ามาในตระกูลจะต้องทิ้งผีปู่ย่าเดิมของตนมานับถือผีปู่ย่าของฝ่ายหญิง ถึงแม้ว่าระบบนามสกุลใช้ตามฝ่ายชายตามกฎหมายของรัฐบาลกลาง ระบบผีปู่ย่ามีเก้าผีเป็นผู้ควบคุมคนในกลุ่มเครือญาติ ให้รักษาประเพณีผู้ปฏิบัติและเคารพข้อห้ามของครอบครัวและโคตรตระกูลที่ใช้มาแต่โบราณ โดยจะมีการเลี้ยงผีปู่ย่าของมาเมื่อผีผี หรือละเมิดมาตรฐานการปฏิบัติที่ระบบครอบครัวกำหนดไว้ ดังนั้น ความสำคัญของระบบผีปู่ย่าแสดงให้เห็นว่า สังคมหมู่บ้านล้านนามีลักษณะเด่นเป็นสังคมเครือญาติ (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล , 2537:59)

ความเชื่อดังกล่าวไม่เพียงแต่สะท้อนความสัมพันธ์ของคนในตระกูลเดียวกันเท่านั้น แต่ยังขยายความสัมพันธ์ไปยังตระกูลอื่นๆในหมู่บ้านด้วย จุดหมายสำคัญ คือ เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างตระกูลและเครือญาติให้ยอมรับกฎกติการ่วมกันของชุมชน ความเชื่อผีบรรพบุรุษเป็นความเชื่อพื้นฐานที่พบได้ทั่วไปและมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันในภาคอีสาน ชาวบ้าน

มีความเชื่อเรื่อง "ผีปอบตา" ซึ่งบางแห่งเรียกว่า "ตาปูบ้าน" เป็นผีบรรพบุรุษของหมู่บ้านทำหน้าที่เป็น ผู้คุ้มครองดูแลทุกข์สุขของทุกคนในหมู่บ้าน เทียบได้กับความเชื่อเรื่องศาลเลื้อบ้านของทาง ภาคเหนือ ศาลเจ้าที่ของภาคกลางและผีตายายของภาคใต้ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษของท้องถิ่น สามารถสะท้อนให้เห็นวิถีคิด วิถีปฏิบัติในความสัมพันธ์แบบเครือญาติตั้งแต่ระดับครอบครัว หมู่บ้าน ไปจนถึงชุมชนที่เชื่อมโยง ระหว่างลูกหลานผู้สืบเชื้อสายกับบรรพบุรุษที่ล่วงลับ ดังนั้น ภูมิปัญญาในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของ วัฒนธรรมและมีความเชื่อเหล่านี้เป็นปัจจัยพื้นฐาน จึงมีลักษณะที่ให้ความเคารพและสอดคล้อง กับความเชื่อดังกล่าวด้วยเช่นกัน ยกตัวอย่าง เช่น ภูมิปัญญาในการจัดการควบคุมความประพฤติ ความสัมพันธ์ของผู้คนให้อยู่ในกฎเกณฑ์หรือแนวทางที่สังคมนั้นๆ ได้วางไว้ เพื่อหลีกเลี่ยงหรือ ป้องกันไม่ให้เกิดความขัดแย้ง ความเสื่อมเสียที่อาจเกิดขึ้นได้ในชุมชนของตน โดยใช้ความเชื่อเรื่อง ผี เป็นฐานในการอ้างอิงภูมิปัญญาดังกล่าวมักอยู่ในลักษณะของข้อห้ามที่ไม่ควรปฏิบัติ ใน ภาคเหนือเรียกว่า "ขีด" ส่วนทางภาคอีสาน เรียกว่า "ชะล่า" ซึ่งมีลักษณะที่ใกล้เคียงกันมาก ยกตัวอย่างเช่น ขีดที่สะท้อนความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษกับการจัดการความสัมพันธ์ในระบบ เครือญาติว่าด้วยเรื่องของการผิดผี หากเป็นการแต่งงานระหว่างญาติพี่น้อง "คนดังหลายฝูงเป็น เจ้าติเจ้าเครือเดียว เอือนเดียวกันนั้นไม่ควรกระทำปลูกแบ่งเป็นเอือนร่วมเดียวกัน มักบิดพรากร จากกันแล" แปลว่า คนที่เป็นญาติในตระกูลเดียวกันหรืออยู่ในเรือนเดียวกันไม่ควรแต่งงานกัน หากแต่งมักเกิดการหย่าร้างหรือตายจากกันได้ใภายหลัง (คมเนตร เศรษฐพัฒน์วนิช, 2540: 102)

2) ผีแห่งธรรมชาติ หมายถึง ผีที่ดูแลรักษาธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่เป็นปัจจัยหลัก ในการดำรงชีวิต การทำมาหากินของชาวบ้านเช่น ผีฟ้า (แถน), ผีนา (แม่ขวัญข้าว หรือ แม่โพสพ), ผีดิน (แม่ธรณี), ผีน้ำ (แม่คงคา), ผีป่า (รุกขเทวดา) เป็นต้น โดยแต่ละภาค ก็จะมีชื่อเรียก ประวัติ ความเป็นมาและพิธีกรรมที่หลากหลายกันไป ยกตัวอย่างเช่น ในภาคเหนือมีผีที่เรียกว่า ผี เหมือง ผีฝาย ผีห้วย หรือผีขุนน้ำ เป็นต้น ความเชื่อดังกล่าว เป็นการเตือนชาวบ้านนึกถึงการ ประสานผลประโยชน์การใช้น้ำ และทำให้ชุมชนตระหนักในการร่วมมือกันรักษาระบบนิเวศน์ของ ตนไว้ให้ได้ ความเชื่อในผีขุนน้ำ และผีฝาย ส่งผลให้ชาวบ้านต้องละเว้นการรุกเข้าไปทำลายต้นไม้ สิ่งแวดล้อมในป่าและบริเวณเหมืองฝายซึ่งนับรวมว่าเป็นสมบัติของฝายซึ่งเป็นดินแดนของผีขุนน้ำ รวมทั้งเคารพในระเบียบหลักเกณฑ์ของระบบเหมืองฝาย และรักษาเส้นทางน้ำที่ไหลผ่านหมู่บ้าน ของตน (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล , 2537:63)

นอกจากความเชื่อต่อผีขุนน้ำแล้ว ชาวบ้านทางภาคเหนือยังเชื่อปู่แถน-ย่าแถน หรือที่เรียกได้หลายชื่อว่า ผีฟ้า พญาแถน แถนฟ้าหลวง ความเชื่อนี้เหมือนกันกับทางภาคอีสานที่ เชื่อว่าแถน คือ ผู้สร้างโลก สร้างจักรวาล สร้างมนุษย์และสรรพสิ่ง ที่สำคัญที่สุดก็คือ เป็นผู้กำหนด

ฤดูกาลและลมฟ้าอากาศ ด้วยเหตุนี้ หากเกิดฝนแล้ง ฟ้าฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ชาวบ้านก็จะทำพิธีกรรมขอฝนจากแถนด้วยการจัดพิธีแห่บั้งไฟหรืองานบุญบั้งไฟ เพื่อขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล เช่นเดียวกับภาคกลางที่มีผีเจ้าทุ่งและผีเจ้าท่า ซึ่งเป็นผู้ดูแลทุ่งนาและแหล่งน้ำ ในขณะที่ภาคใต้มีผีเจ้าป่าเจ้าเขา ผีเจ้าที่สวนเจ้าที่นา เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ภูมิปัญญาที่มีปัจจัยพื้นฐาน หรือได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อเหล่านี้ มักเป็นภูมิปัญญาที่นำเอาความเชื่อเรื่องผีมาผูกโยงกับการอนุรักษ์ธรรมชาติสิ่งแวดล้อมในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกสร้างและได้รับการคุ้มครองรักษาจากบรรดาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์ควรให้ความเคารพยำเกรง ยกตัวอย่างเช่น พิธีการบวชต้นไม้ บวชป่า สืบชะตาขุนน้ำ ของภาคเหนือและภาคอีสานที่นำเอาความเชื่อเรื่องผีมาผนวกรวมกับพิธีพุทธและการอนุรักษ์ป่าไม้ โดยพิธีจะมีการนิมนต์พระมาเจริญพระพุทธมนต์และผูกผ้าเหลือง หรือผ้าจักรวงษ์รอบต้นไม้ที่จะทำพิธีบวช แต่มีการอัญเชิญเทวดา ผี ปีสาค มาเป็นสักขีพยาน พร้อมทั้งมีพิธีการสาปแช่งผู้ที่ลักลอบตัดไม้ทำลายป่า และมีการสร้างศาลเพื่อให้วิญญาณของผีป่าหรือเจ้าป่าเจ้าเขามาสิงสถิตย์อยู่เพื่อรักษาป่า เป็นต้น

3) ผีเจ้านายหรือผีวีรบุรุษ หมายถึง ผีที่จัดได้ว่าเป็นผีบรรพบุรุษแบบหนึ่ง แตกต่างกันตรงที่ไม่ได้สังกัดครอบครัวหรือต้นตระกูลใด เป็นการเฉพาะเหมือนผีปู่ย่า แต่เป็นผีที่ได้รับความเชื่อถือ ศรัทธาของคนในพื้นที่นั้นๆ จะเห็นได้ว่าผีเจ้านาย หรือผีวีรบุรุษ มักจะเป็นบุคคลซึ่งเมื่อยังมีชีวิตเป็นคนดีที่มีความเก่งกล้าสามารถ เป็นกษัตริย์ หรือเจ้าเมืองจากรีกอยู่ในตำนานพื้นเมืองต่างๆ ที่ได้รับความเคารพและเป็นผู้ที่มิบุญคุณต่อผู้คนในพื้นที่นั้นๆ เมื่อตายไปก็จะถูกอัญเชิญดวงวิญญาณให้มาสถิตย์ที่ศาลหรือตำหนักเพื่อคุ้มครอง ดูแลรักษาพื้นที่นั้นต่อไป (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล , 2537:66) จะเห็นได้ว่า เราสามารถพบความเชื่อลักษณะนี้ได้ทั่วไปในทุกภาค เช่น ย่าโมของชาวโคราช เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวของชาวปัตตานี และเสด็จพ่อ ร.5 ที่มีผู้นับถือทั่วไป เป็นต้น ในแง่ของภูมิปัญญา ผีเจ้านายหรือผีวีรบุรุษ ทำหน้าที่เป็นเสมือนที่พึ่งทางใจและช่วยสนับสนุนให้ผู้ที่มีศรัทธาอยู่ในทำนองคลองธรรม ประพฤติปฏิบัติตนเป็นคนดี

4) ผีร้ายที่ให้โทษแก่มนุษย์ หมายถึง ผีที่ให้โทษแก่มนุษย์เป็นผีที่ไม่ดีที่ชอบทำร้าย กลั่นแกล้ง หรือหลอกผู้คนจนเจ็บป่วย ความเชื่อผีประเภทนี้พบได้ในทุกภูมิภาค ซึ่งแตกต่างหลากหลายออกไปตามชื่อเรียกและที่มาในแต่ละพื้นที่ เช่น ผีกะ, ผีปอบ, ผีกระสือ, ผีโพลง, ผีนางตานี, ผีนางตะเคียน เป็นต้น การแก้ไขจะต้องทำพิธีทางไสยศาสตร์ โดยมีหมอธรรมหรือหมอผีเป็นผู้ทำพิธีปราบหรือขับไล่ ในแง่ภูมิปัญญาความเชื่อนี้ถือเป็นกุศโลบายของผู้ใหญ่ใช้อบรมสั่งสอน ห้ามปรามเด็กไม่ให้กระทำในสิ่งที่ไม่สมควร หรือเป็นอันตราย ยกตัวอย่างเช่น ห้ามไม่ให้ไปเล่นน้ำเวลากลางคืน เพราะจะถูกผีพรายแกล้งให้จมน้ำ หรือห้ามไม่ให้เข้าอนดึกเนื่องจากจะถูกปอบจับไปกินตับ ผีกระสือจับไปกินไส้ เป็นต้น

ความเชื่อเรื่องขวัญ

ความเชื่อดั้งเดิมเรื่องหนึ่งที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความเชื่อเรื่องผี คือ ขวัญ ซึ่งเป็นความเชื่อโบราณของชนเผ่าไททุกเผ่า เชื่อว่าขวัญเป็นสิ่งรวมศูนย์ชีวิตแต่มองไม่เห็น สัมผัสไม่ได้ ผู้ใดที่ขวัญอยู่กับร่างกาย ผู้นั้นก็จะมีความสุขความสบาย แต่ถ้าขวัญไม่อยู่กับเนื้อกับตัว หรือเรียกว่า ขวัญหายแล้ว ผู้นั้นก็จะเจ็บป่วยไม่สบายและอาจถึงแก่ความตายได้ (เสฐียรโกเศศ, 2506: 3) ดังนั้นจึงต้องทำพิธีเรียกขวัญให้กลับเข้าสู่ตัว เพื่อความอยู่ดีมีสุข และเป็นสิริมงคลแก่เจ้าของขวัญ

เมื่อความเชื่อเรื่องขวัญได้ฝังรากลึกอยู่ในวัฒนธรรมไทย ภูมิปัญญาไทยในแง่ที่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยย่อมจะแฝงไว้ด้วยความเชื่อดังกล่าวในฐานะเป็นปัจจัยพื้นฐานของการเกิดและกำหนดลักษณะของภูมิปัญญาไทยด้วยเช่นกัน ยกตัวอย่างเช่น ภูมิปัญญาในการทำนาปลูกข้าว ชาวนาจะทำพิธีขวัญข้าวหรือ ขวัญแม่โพสพ เนื่องจากเชื่อว่า แม่โพสพเป็นเทพธิดา ผู้ดูแลรักษาข้าวในท้องนา ชาวนาจะทำพิธีบวงสรวงเพื่อแสดงความเคารพ สำนึกบุญคุณ และขอขมาลาโทษต่อแม่โพสพตลอดช่วงของการเพาะปลูก ตั้งแต่การเริ่มไถหว่านตอนระยะข้าวตั้งท้อง จนถึงการเก็บเกี่ยว เสฐียรโกเศศ (2506) ได้กล่าวถึง การทำขวัญข้าวไว้ว่า เรื่องทำขวัญข้าว ทำขวัญแม่โพสพมาจากความเชื่อว่า สิ่งมีชีวิตทั้งคนและสัตว์จะมีสิ่งหนึ่งที่เรียกว่า ขวัญ สิ่งอยู่ ถ้าขวัญไม่อยู่ประจำสิ่งมีชีวิตต้องตาย ข้าวเป็นสิ่งมีชีวิตและมีขวัญ จึงต้องบำรุงขวัญข้าวอย่าให้หนีไปไหนเพราะจะทำให้ต้นข้าวไม่งอกงามและตายได้ ดูได้จากบททำขวัญข้าวตอนหนึ่งว่า

*“ศรีศรี วันนีวันดีเป็นล้นลพ ข้าจะขอเชิญขวัญแม่พระโพสพอย่าหมองหมาง
เชิญเกิดมาสู่ข่งฉางในวันนี้ ขวัญแม่เอ๋ยอย่าเลยหนีตื่นตกใจ เมื่อยามลมพัดระบัดใบล้มระตะ
ขวัญแม่อย่าเลยละเทียวสัญจร ขวัญแม่เอ๋ยอย่าไปหลงอยู่ในหมู่กนรสุรางค์นาง ขวัญแม่อย่าเทียว
ไปขึ้นยังฝั่งอนดาตริมบรรพต ขวัญแม่เอ๋ยอย่าไปเพลินเทียวเลี้ยวลดให้ไกลตา แม่อย่าไปเพลินชม
ในยมนาฝั่งนที ขวัญแม่อย่าหลีกไปให้ไกลที่พ้นนอกเขตต์ ขวัญแม่อย่าเทียวเตรนเรทศสัญจรไป
ขวัญแม่อย่าหลงเข้าพงไพรชมสิงห์สัตว์ เสือสมีสารพัดมฤคา เสียงชนะนี้ป้าร้องโอดัง ขวัญแม่
อย่ามัวไปงหลงฟังไม่ต้องการ ขอเชิญขวัญแม่มาอยู่สู่สถานประจำที่”*

(สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2536: 12)

ความเชื่อในพุทธศาสนา

พุทธศาสนาที่ดำรงอยู่ในสังคมไทยมีลักษณะเฉพาะตัวอันเกิดจากการปรับตัว การผสมผสานให้เข้ากับความเชื่อดั้งเดิม คือ ความเชื่อเรื่องผีและความเชื่อที่เข้ามาก่อน คือ ศาสนาพราหมณ์ โดยผนวกรวมความเชื่อต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน ภายใต้ระบบเดียวกันได้อย่างกลมกลืน ซึ่งพบเห็นได้ทั่วไป ในวิถีชีวิตของคนไทย พุทธศาสนาแบบนี้ได้พยายามประนีประนอมให้เข้ากับความเชื่อพื้นบ้านในเรื่องผีบรรพบุรุษ ผีสงฆ์เทวดา ผีบ้านผีเรือน หรือกับความเชื่อจากคติพราหมณ์ ในเรื่องขวัญพระภูมิเจ้าที่ การดูฤกษ์ยาม และเทพเจ้าต่างๆ ในศาสนาพราหมณ์ เช่น พระอินทร์ พระพรหม เป็นต้น ทั้งหมดนี้รวมอยู่ในความเชื่อและศาสนาระบบเดียวกันภายใต้ชื่อที่เรียกว่า "พุทธศาสนาแบบชาวบ้าน" (อมรา พงศาพิชญ์, 2530:271) ยกตัวอย่างเช่น พิธีแต่งงานที่เริ่มจากการทำบุญตักบาตรในตอนเช้าซึ่งเป็นพิธีพุทธต่อมาก็จะมีพิธีทำขวัญ การไหว้ผีบรรพบุรุษ และมีการถวายอาหารให้กับผีบ้านผีเรือน เจ้าที่เจ้าทางซึ่งเป็นพิธีผี ส่วนใหญ่ในตอนเย็นมีการรดน้ำสังข์ ซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์ นอกจากนั้นยังมีพิธีกรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตและความเป็นอยู่ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย เช่น พิธีการโกนจุก การทำขวัญนาค การทำบุญขึ้นบ้านใหม่ พิธีสะเดาะเคราะห์ยามเจ็บไข้ได้ป่วย และพิธีศพ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นพิธีกรรมที่ผสมผสานความเชื่อต่างๆ เข้าไว้ด้วยกันทั้งสิ้น

ความเชื่อในพุทธศาสนาแบบชาวบ้านจึงเป็นอีกปัจจัยพื้นฐานหนึ่งที่นักวิชาการไทยเห็นว่ามิอิทธิพลต่อภูมิปัญญาไทย เนื่องจากศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมในแง่ที่ว่ามีส่วนกำหนดคุณค่า ค่านิยม ความเชื่อ โลกทัศน์ ธรรมเนียมปฏิบัติและวิถีชีวิตของชาวบ้านในแต่ละภูมิภาคพร้อมกัน กล่าวคือ ภูมิปัญญาไทยไม่ว่าจะอยู่ในภาคใด ล้วนมีลักษณะสอดคล้องและส่งเสริมความเชื่อดังกล่าวด้วยกันทั้งสิ้น ดังนั้นการจะเข้าใจภูมิปัญญาไทยได้อย่างครอบคลุมรอบด้าน จำเป็นต้องเข้าใจความเชื่อดังกล่าวที่มีการผสมผสานความเชื่อเรื่องผี พราหมณ์ และพุทธที่แฝงอยู่ในภูมิปัญญาไทยก่อน เนื่องจากเป็นความเชื่อพื้นฐานที่อยู่เบื้องหลังภูมิปัญญาไทย ซึ่งจะวิเคราะห์ในบทที่สี่ต่อไป

ค่านิยมต่างๆ

ค่านิยมถือเป็นอีกปัจจัยพื้นฐานหนึ่งที่สำคัญของภูมิปัญญาไทย เนื่องจากสังคมไทย มีค่านิยมต่างๆ ที่เป็นเอกลักษณ์ประจำชาติ ประจำท้องถิ่นอยู่มากมายด้วยกัน อานนท์ อภาภิรมย์ (2515) ได้วิเคราะห์ค่านิยมของสังคมไทยทั่วไปมีที่มาจากแหล่งต่างๆ ที่สำคัญ ได้แก่

ศาสนาพุทธ เนื่องจาก คนไทยส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ จึงมีวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาตั้งแต่เกิดจนถึงตาย โดยได้ สร้างค่านิยมในสังคมไทย เช่น การทำบุญ ความซื่อสัตย์ ความเมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นต้น

ศาสนาพราหมณ์ ได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยเฉพาะพิธีกรรมต่างๆ เช่น พิธีทำขวัญนาศ พิธีรดน้ำสังข์ พิธีโกนจุก และพิธีอาบน้ำศพ เหล่านี้ ถือเป็นค่านิยมในการจัดงานพิธีต่างๆ ของสังคมไทย

ความเชื่อในอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ค่านิยมในการกราบไหว้ บูชา บนบานศาลกล่าว ทำพิธีทางไสยศาสตร์ต่อสิ่งต่างๆ ที่เชื่อว่า ศักดิ์สิทธิ์ มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เช่น พระพุทธรูป ต้นไม้ ก้อนหิน หรือสัตว์ที่มีลักษณะแปลกประหลาด เป็นต้น

ระบบศักดินา ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์สังคมไทย ผูกพันกับระบบศักดินา มาเป็นเวลานาน ระบบศักดินาจึงมีบทบาทสำคัญในการสร้างค่านิยมของสังคมไทย เช่น ค่านิยมเคารพผู้อาวุโสเป็นเจ้านาย ค่านิยมของการเป็นเจ้าของคนนายคน ยศถาบรรดาศักดิ์

ระบบสังคมแบบเกษตรกรรม สังคมไทยมีลักษณะเป็นสังคมเกษตรกรรม คนส่วนใหญ่ของประเทศทำอาชีพเกษตรกรรมเหมือนกัน ความเป็นเครือญาติและสภาพแวดล้อมในชนบททำให้เกิดความผูกพันกันอย่างใกล้ชิด ค่านิยมในสังคมแบบเกษตรกรรม เช่น ความรักในพวกพ้อง แบบครอบครัวเดียวกัน การพึ่งพาอาศัยช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นต้น

ในการทำงานเดียวกัน ค่านิยมของสังคมไทยในระดับท้องถิ่นหรือสังคมไทยชนบทมีลักษณะคล้ายคลึงกับค่านิยมของสังคมไทยโดยทั่วไป จะแตกต่างกันตรงที่บางค่านิยมที่เป็นเอกลักษณ์หรือมีลักษณะโดดเด่นของสังคมไทยในระดับท้องถิ่น ซึ่งค่านิยมดังกล่าว ถือเป็นปัจจัยพื้นฐานหนึ่งที่แฝงอยู่ในภูมิปัญญาไทยต่างๆ ดังนี้

1) ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นค่านิยมที่ส่วนหนึ่งมาจากอิทธิพลของพุทธศาสนาซึ่งสอนให้มีความเมตตา กรุณา ช่วยเหลือ ให้ทานต่อผู้ที่ตกทุกข์ได้ยาก และมาจากระบบสังคมแบบเกษตรกรรมที่ต้องอาศัยแรงงานจากผู้อื่นในการทำเกษตรกรรม ยกตัวอย่างเช่น ภูมิปัญญาไทยในการลงแขกเกี่ยวข้าว ถือเป็นภาระระดมแรงงานซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ เนื่องจากว่าชาวนาไม่มีเครื่องมือเครื่องจักรที่ทันสมัย การช่วยเหลือเกื้อกูลกันนี้จะหมุนเวียนไปจนกว่าจะครบทุกบ้าน ภูมิปัญญานี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตแบบเกษตรกรรม เกิดเป็นประเพณีที่สืบทอดกันมา

2) การรักในพวกพ้อง ถือเป็นอีกค่านิยมหนึ่งที่โดดเด่นในสังคมชนบท เนื่องจากสังคมชนบทประกอบไปด้วยหมู่เครือญาติที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด ความรู้สึกของการเป็นพวกพ้องเดียวกันจึงเกิดขึ้นได้ง่าย นอกจากความสัมพันธ์ทางสายเลือดแล้ว การอาศัยอยู่ในพื้นที่เดียวกัน มีอาชีพเชื่อชาติศาสนาเดียวกันก็นำมาสู่ความเป็นพวกพ้องเดียวกันได้ เช่น เป็นชาวนาเป็นคนอีสาน เป็นมุสลิมเหมือนกัน เป็นต้น ภูมิปัญญาที่สะท้อนค่านิยมดังกล่าว เช่น พิธีผูกเสี่ยวของภาคอีสาน การเป็นเกลอต่างๆของภาคใต้ เป็นต้น

3) การเคารพผู้อาวุโส ผู้อาวุโสในที่นี้หมายถึงผู้ที่มีประสบการณ์มานานมากกว่าตน รวมถึงผู้ที่มียศตำแหน่งสูงกว่า มีความรอบรู้มากกว่า เช่น พ่อ แม่ ปู่ย่า ตายาย ครูบาอาจารย์ และเจ้านาย ค่านิยมนี้มักจะถูกปลูกฝังมาตั้งแต่เด็กโดยสังคมชนบทจะยึดถืออย่างเข้มแข็งมากกว่าสังคมเมือง เนื่องจากมีระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติที่ใกล้ชิดกันมากกว่า ภูมิปัญญาที่สะท้อนค่านิยมเคารพผู้อาวุโสได้อย่างชัดเจน คือ พิธีบายศรีสู่ขวัญที่ผู้ใหญ่ช่วยชยันให้พรกับลูกหลาน เช่นเดียวกับที่ลูกหลานขอพรให้ผู้ใหญ่มีอายุยืนยาวเป็นที่พึ่งของลูกหลานต่อไป

4) การทำบุญ ค่านิยมในเรื่องการทำบุญได้รับอิทธิพลจากคำสอนในพุทธศาสนา โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม นรกสวรรค์ การเวียนว่ายตายเกิดในพุทธศาสนาแบบชาวบ้านด้วยแล้ว การทำบุญจึงเท่ากับเป็นการสะสมกรรมดีไว้เพื่อจะได้ส่งผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า โดยมักจะอยู่ในรูปของการทำทานมากกว่ารูปแบบอื่นๆ ยกตัวอย่างเช่น ประเพณีงานสงกรานต์ 12 เดือน (ฮีดลิบสอง) ของภาคอีสาน กำหนดไว้ว่า เดือนอ้ายทำพิธีบุญเข้ากรรม เดือนยี่ทำพิธีบุญคูณลาน เดือนสามทำพิธีบุญข้าวจี เดือนสี่ทำพิธีบุญเผาสุท เป็นต้น ในแง่ภูมิปัญญาแล้ว งานบุญต่างๆ ถือเป็นกิจกรรมที่ช่วยเชื่อมความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่นให้รักสามัคคีกัน

5) รักความสนุกสนาน สำหรับสังคมในชนบท เมื่อมีงานบุญประเพณีต่างๆ ก็มักจะจัดกิจกรรมที่มีความรื่นเริง สนุกสนานรวมไว้ด้วยเสมอ รวมถึงเวลาว่างหลังจากเก็บเกี่ยวผลผลิตเสร็จแล้ว งานรื่นเริงต่างๆ ยังถือเป็นการผ่อนคลายจากการทำงานหนักมาตลอดปี ค่านิยมในการรักความสนุกสนานรื่นเริงสะท้อนออกมาในภูมิปัญญาไทย เรียกว่าเป็น คติชาวบ้าน หรือการแสดงออกซึ่งศิลปวัฒนธรรมในลักษณะเพลงพื้นบ้าน นิทานพื้นบ้าน การละเล่นการแสดงพื้นบ้าน และมหรสพต่างๆ ซึ่งเกิดขึ้นในงานพิธีต่างๆ ตั้งแต่เกิดจนตาย เช่น งานโกนจุกผูกขวัญ งานบวช งานแต่งงาน และงานศพ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ปัจจัยพื้นฐานที่กำหนดลักษณะของภูมิปัญญาไทย ประกอบด้วย ปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ สิ่งแวดล้อมและปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม ความเชื่อ ค่านิยมต่างๆ การที่จะเข้าใจภูมิปัญญาไทยได้อย่างรอบด้านนั้น จำเป็นจะต้องเข้าใจปัจจัยพื้นฐานที่เป็นเงื่อนไขของภูมิปัญญาไทยเหล่านี้ ภูมิปัญญาไทยถือเป็นความรู้ที่อยู่ในบริบททางภูมิศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมเฉพาะซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานให้กับภูมิปัญญานั้นๆ ดังนั้นตามความเข้าใจแบบนี้ของนักวิชาการที่กล่าวมาข้างต้นจึงเห็นว่าภูมิปัญญาไทยเป็นความรู้ที่มีตำแหน่งแห่งที่ของตัวเอง ในที่นี้คือปัจจัยทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมที่เป็นกรอบในการจำกัดขอบเขตความหมายของภูมิปัญญาไทย

2. กระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดภูมิปัญญาไทย

2.1 กระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาไทย

ภูมิปัญญาไทยเป็นองค์ความรู้ประเภทหนึ่งที่เกิดมาจากกระบวนการเรียนรู้ โดยอาศัยประสบการณ์ที่มีการสั่งสมและถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ซึ่งเป็นการเรียนรู้ตามธรรมชาติของมนุษย์ท่ามกลางสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสังคมที่มีพัฒนาการมาอย่างยาวนานจากอดีตมาถึงปัจจุบันและสืบเนื่องไปในอนาคต อ.เอกวิทย์ ณ ถลาง (2540) ได้ชี้ให้เห็นว่า ภูมิปัญญาไทยเกิดมาจากกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านในหลายรูปแบบด้วยกัน ได้แก่

การลองผิดลองถูก

ในอดีตกาลมนุษย์เรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตและรักษาเผ่าพันธุ์ของตนให้อยู่รอดด้วยการลองผิดลองถูก ยกตัวอย่างเช่น การหาอาหารที่ต้องลองผิดลองถูกว่า อาหารประเภทใดกินได้หรือกินไม่ได้ การรักษาโรคภัยไข้เจ็บที่ต้องลองผิดลองถูกว่าวิธีการใดใช้รักษาโรคได้หรือไม่ได้ จากประสบการณ์ในการลองผิดลองถูก มนุษย์ได้สะสมความรู้ความเข้าใจการดำรงชีวิตว่า ทำอย่างไรจึงจะอยู่รอดปลอดภัย นานเข้าความรู้ที่ได้สั่งสมมานี้จะกลายเป็นภูมิปัญญา จารีตธรรมเนียมปฏิบัติ หรือข้อห้ามในวัฒนธรรมของท้องถิ่นนั้นๆ การลองผิดลองถูกนี้มีลักษณะของการลงมือปฏิบัติจริง กล่าวคือ มนุษย์เรียนรู้สถานการณ์ สิ่งแวดล้อมรอบตัวด้วยการลงมือปฏิบัติความรู้ที่ได้จากการปฏิบัตินี้เองที่ช่วยแก้ปัญหาในการดำเนินชีวิตให้สำเร็จลุล่วงลงได้

ขนบธรรมเนียม ประเพณี และจารีตต่างๆ

หลังจากได้ลองผิดลองถูกจนค้นพบวิธีการแก้ปัญหาที่ประสบความสำเร็จแล้ว ความรู้ดังกล่าวได้มีการสั่งสมและสืบทอดต่อมายังรุ่นต่อๆ ไปในรูปของ ขนบธรรมเนียม จารีต ประเพณี วิถีปฏิบัติ ซึ่งรวมความแล้วหมายถึง สิ่งที่สังคมปฏิบัติเชื่อถือมานานจนกลายเป็นแบบอย่างความคิดหรือการกระทำที่ได้สืบทอดกันมา และยังมีอิทธิพลอยู่ในปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่น ขนบจารีตของไทยที่สอนเด็กให้เคารพเชื่อฟังพ่อแม่ ครูบาอาจารย์ผ่านประเพณีการไหว้ การกราบ การรดน้ำดำหัวในประเพณีสงกรานต์ เป็นต้น ดังนั้น ขนบธรรมเนียมประเพณีและจารีตต่างๆ จึงเป็นทั้งองค์ความรู้และกระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาสั่งสมของบรรพบุรุษที่สืบทอดมายังลูกหลาน

พิธีกรรม

นอกจากองค์ความรู้และกระบวนการเรียนรู้ในรูปของขนบธรรมเนียมประเพณีแล้ว เพื่อเป็นการรักษาและสืบทอดองค์ความรู้ดังกล่าวจึงเกิดสิ่งที่เรียกว่า “พิธีกรรม” ขึ้น เนื่องจากพิธีกรรมมีความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจโน้มน้าวให้คนยอมรับคุณค่าและมีพฤติกรรมที่สังคมยอมรับ พิธีกรรมอาศัยศรัทธาเป็นหลักแม้ว่าจะมีภูมิปัญญาหรือเหตุผลรองรับอยู่เบื้องหลัง อาจเป็นไปได้ว่าเมื่อกาลเวลาล่วงเลยไป จนทำให้ลืมเหตุผลหรือสาเหตุที่มาของพิธีกรรมนั้นๆ คงเหลือ

อยู่แต่เพียงศรัทธาในพิธีกรรมแต่เพียงอย่างเดียว นอกจากนั้นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติบางอย่างที่ชาวบ้านไม่อาจหาคำอธิบายโดยใช้เหตุผลได้ เช่น ฝนแล้ง น้ำท่วม แผ่นดินไหว โรคระบาดต่างๆ จึงต้องอาศัยศรัทธาความเชื่อต่างๆ ในท้องถิ่นเพื่อให้คำตอบและแก้ปัญหาให้กับชาวบ้านโดยกระทำผ่านพิธีกรรม อย่างไรก็ตามหากมองในแง่ภูมิปัญญาแล้ว พิธีกรรมถือเป็นกุศโลบายหนึ่งในกระบวนการเรียนรู้ของภูมิปัญญาไทยที่พยายามบอกว่าควรจัดการกับปัญหาระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติได้อย่างไร

การแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์

วิธีการดังกล่าวถือเป็นขั้นตอนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาไทย เนื่องจากการที่ภูมิปัญญาไทยมีความแตกต่างหลากหลายตามปัจจัยทางภูมิศาสตร์สิ่งแวดล้อมและปัจจัยทางวัฒนธรรมความเชื่อที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อที่ผ่านมา เมื่อมีการแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกันในทางชาติพันธุ์ ถิ่นฐานบ้านเกิด การทำมาหากิน ภาษาและวัฒนธรรมประเพณีเกิดเป็นความรู้ใหม่ที่กลมกลืนกันบ้างแตกต่างกันบ้าง แต่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่กว้างขวางในสังคมไทย

การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม

ภูมิปัญญาไทยจะได้รับการดัดแปลงประยุกต์ใช้ให้สามารถแก้ปัญหาหรือตอบสนองความต้องการในการปรับตัวตามบริบททางสังคมสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นใหม่ ซึ่งนำเอาวัฒนธรรม ประเพณี ธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดมาผลิตซ้ำโดยสอดคล้องกับฐานความคิดเดิมแต่สามารถแก้ปัญหาในบริบทใหม่ได้ ยกตัวอย่างเช่น การรักษาโรคภัยไข้เจ็บด้วยการผสมผสานการแพทย์สมัยใหม่กับการใช้สมุนไพร พิธีการบวชป่าสืบชะตาแม่น้ำซึ่งประยุกต์การต่ออายุให้กับคนที่เจ็บป่วยมาใช้อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติที่เสื่อมโทรม เป็นต้น

2.2 กระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาไทย

ภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นจากกระบวนการดังกล่าวจะดำรงอยู่ได้จำเป็นต้องอาศัยการถ่ายทอดความรู้ ซึ่งเป็นขั้นตอนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้าน ประกอบด้วย การสาธิตให้ดู การสอนด้วยการบอกเล่าและการเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร รูปแบบแรก การสาธิตให้ดูเป็นการถ่ายทอดความรู้ที่ง่ายและเป็นธรรมชาติที่สุด เนื่องจากผู้เรียนสามารถเรียนรู้ได้จากผู้สอนได้โดยตรง วิธีการเรียนรู้ด้วยการเลียนแบบตัวอย่างนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นการเรียนรู้แบบ “ครูพักลักจำ” ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิม โดยการแอบเรียนแอบเอาอย่างแอบลองทำตามแบบอย่างจนสามารถทำได้ด้วยตัวเองได้ รูปแบบที่สองการสอนด้วยการบอกเล่าหรือมุขปาฐะ มักอยู่ในรูปของคติชาวบ้านต่างๆ เช่น เพลงกล่อมเด็ก คำสุภาษิตพังเพย ตำนานหรือนิทานปรัมปราต่างๆ โดยจะสอดแทรกคติธรรมคำสอนรวมอยู่ด้วยเสมอ รูปแบบสุดท้าย การเขียนไว้เป็น

ลายลักษณ์อักษร ส่วนใหญ่แล้วมักเป็นการเรียนรู้ศิลปวิทยาการในระดับที่ค่อนข้างซับซ้อนละเอียดลึกซึ้ง โดยอยู่ในรูปของสมุดข่อย ใบลาน ตำรา เช่น ตำรายาสมุนไพร โหราศาสตร์ เป็นต้น

นอกจากการแบ่งการถ่ายทอดภูมิปัญญาตามรูปแบบของการถ่ายทอดตามประเภทข้างต้นแล้ว เราอาจจัดประเภท การถ่ายทอดภูมิปัญญาตามวัยของผู้เรียนรู้ได้อีกด้วย จารุวรรณธรรมวัตร (2543) ได้กล่าวถึงการถ่ายทอดภูมิปัญญาอีสานไว้ว่า การถ่ายทอดความรู้แก่เด็กมีลักษณะแตกต่างจากผู้ใหญ่ คือ ต้องง่ายไม่ซับซ้อนสนุกสนานและดึงดูดใจในลักษณะของการละเล่น เช่น การเล่นเกมคำทาย และการเล่านิทาน เป็นต้น

สำหรับผู้ใหญ่ วัฒนธรรมอีสานมีวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาหลายรูปแบบที่น่าสนใจ ยกตัวอย่างเช่น พิธีสู่ขวัญข้าวซึ่งเป็นการกระทำที่ถ่ายทอดจิตสำนึกอันดีงามต่อสิ่งที่คุณเป็น การกระทำที่สร้างเอกภาพพระหว่างกันของศติความเชื่อเรื่องขวัญ คุณค่าของข้าว และวิธีการทำนาของคนอีสาน เนื่องจากเนื้อหาของคำสู่ขวัญ คือ วิธีการทำนาของชาวอีสาน ยกตัวอย่างคำสู่ขวัญข้าวที่กล่าวถึงวิธีการเก็บเกี่ยวว่า

“ขอขวัญอย่าพลันหนีไปห่างไกล ขวัญแม่อย่าตกใจให้จุนเจียว เมื่อเวลาเทตรงลงเคียวเกี่ยวตระหวัด แล้วมัดควบรวบรัดทำเป็นกำ เมื่อทำได้มากตากไว้ในนาไปเกี่ยวเอาซึ่งมามัดเป็นพ่อน ขวัญแม่อ่อนอย่าตกใจให้ระแวง เราจะเอาคันทลาวแทงหาบใส่เกวียนลากเข้ามา ขวัญแม่เอ๋ยอย่าเลยลาห่างสถาน ขวัญแม่อย่าตกใจเมื่อสานโคกกระบือย่ำ แล้วเก็บกวาดมาร่อนทำให้สะอาด สู้สุดส่ำหัดักขึ้นสาดแล้วโบกกระพือ แม้แต่ฟางสักนิดก็มีให้ติดมือเข้าแปดปน” (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2536: 100)

พิธีบายศรีสู่ขวัญบ่าวสาวเป็นการช่วยเตรียมความพร้อมในการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของวิถีชีวิตของคนสองคน ซึ่งต้องมาอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวเดียวกัน คำสู่ขวัญบ่าวสาวนี้จะมีการขึ้นนำหลักการครองเรือนในฐานะสามีภรรยาและหลักการสร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มเครือญาติที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันภายหน้า โดยอาจให้ผู้ใหญ่สอนบ่าวสาวในพิธีส่งตัวเข้าเรือนหอตามฮีตคองหรือธรรมเนียมจารีตอีสาน ดังตัวอย่างที่ว่า

“ชีว่าในห้องคลองเมียห้าอย่าง
สองเมียให้สองฮับหมู่ผัวมาเยี่ยม
บ่มีใจเบี่ยงเลี้ยวมีชูจากผัว
อย่าเอาไปให้ชูแพงไว้จ่ายเอง
ให้ขยันขันแข็งอย่าเป็นคนคร้าน
หนึ่งผัวให้ฮู้ยกย่องเมียมิ่งของโต
สามผัวเป็นคนหมั่นมีใจสัตย์ซื่อ

หนึ่งเมียให้เฮ็ดเวียกบ้านการที่ของผัว
สามเมียให้เป็นคนสัตย์ซื่อ
สี่เมียให้ฮักษาเงินที่ผัวมอบ
ห้าเมียอย่าคร้านการเวียกเบาหนัก
ชีได้ว่าไปหน้าครองผัวห้าอย่าง
สองผัวอย่าฮุ่มฮอว่าเมียเป็นคนฮ้าย
ชูเขี้ยวข้างพันขันบ่เหลียว

สี่นิ้วมอมเวียกบ้านให้แก่เมียด
 การกินใช้ภายในคู่อ้อย่าง
 ห้านิ้วผู้จักให้เครื่องแต่งประดับโต
 ให้มันพอสมน้ำสมตามันจ้งแม่น
 โบราณว่าพวงเหลือเฮือบถักใจชาวค้า”

การหุงอาหารแผ่นแพรผืนผ้า

กับทั้งเลี้ยงลูกเต้าคนใช้แขกคน

เมื่อยอย่าพาลอยากได้หลายเหลือล้น

อย่าให้เขาเว้าฟันชื้อายหน้าหม่อมวล

(ปรีชา พิณทอง, 2534: 140-141)

มหรสพและการละเล่นต่างๆ ก็ถือว่าเป็นการถ่ายทอดภูมิปัญญาอีสานในอีกลักษณะหนึ่ง การลำซึ่งเป็นการขับลำนำตามทำนองท้องถิ่นโดยมีแคนเป็นเครื่องดนตรีประกอบ ผู้เชี่ยวชาญการขับลำนำแบบนี้ เรียกว่า หมอลำ การลำมีหลายประเภทแต่ลำกลอน เป็นสื่อแสดงภูมิปัญญาอีสานได้เด่นชัดที่สุด เนื่องจากลำกลอนเป็นการร้องโต้ตอบระหว่างหมอลำชายหญิง เรื่องที่นำมาร้องมีทั้งกลอนเกี่ยวพาราสี กลอนความรู้ด้านประวัติศาสตร์ วัชกรรมนิยมท้องถิ่น หลักคำสอนทางพุทธศาสนา การเมือง การปกครอง และงานอาชีพต่างๆ โดยสามารถสะท้อนภูมิปัญญาในหลายด้านทั้งประพันธศาสตร์ ดุริยางคศาสตร์ นาฏยศาสตร์ รวมถึงค่านิยมรักความสนุกสนานรื่นเริงในเชิงสุนทรียศาสตร์อีกด้วย เช่น กลอนลำที่ว่า

“ สอย สอย สาวลำน้อยปู้จักน้ำแข็งหลอด บัดถูกเขากอด แหมน้ำแข็งหลอดอุ่นจ้ง

สอย สอย สาวลำน้อยปู้จักหลอดนีออน เขาพาขึ้นเตียงนอน แหมหลอดนีออนยาวจ้ง

สอย สอย สาวลำน้อยปู้จักรถจักรยาน บัดถูกเขาดิ่งนมยาน แหมจักรยานเฟรสสัน”

กล่าวโดยสรุป นักวิชาการไทยอย่าง อ.จากรุวรรณเห็นว่าวิธีถ่ายทอดภูมิปัญญาไทยมีรูปแบบหลากหลายตามเนื้อหาและวัยของผู้เรียนรู้ วิธีที่นิยมมากที่สุดคือ การเล่าให้ฟัง การประกอบพิธีกรรมและการแสดงมหรสพ วิธีเหล่านี้มักจะอาศัยศรัทธาความเชื่อในอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์และพุทธศาสนาเป็นหลัก วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านที่ช่วยสืบทอดและอนุรักษ์ภูมิปัญญาไทยให้ดำรงอยู่ต่อไป

3. จุดหมายของภูมิปัญญาไทย

จากนิยามของภูมิปัญญาไทยทั้ง 12 นิยามที่กล่าวมาข้างต้นอาจแบ่งจุดหมายของภูมิปัญญาไทยออกเป็นสองประการ ได้แก่

จุดหมายแรก : เพื่อความอยู่รอดในการดำรงชีวิต

ในระดับพื้นฐานภูมิปัญญาของมนุษย์เกิดจากการที่มนุษย์ต้องเรียนรู้ แก้ไขปัญหาและปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เพื่อความอยู่รอดและการดำรงเผ่าพันธุ์ ตั้งแต่การให้ได้มาซึ่งปัจจัยสี่ จนไปถึงการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนหรือสังคมได้ ดังนั้นการแก้ไขปัญหา

และการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปโดยการประยุกต์หรือปรับใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านจึงเป็นจุดหมายเบื้องต้นของภูมิปัญญาไทย ยกตัวอย่างเช่น พิธีบวชป่าสืบชะตาแม่น้ำ แต่เดิมพิธีนี้ใช้ในการต่ออายุคนป่วยคนเจ็บ คนชราให้เกิดขวัญกำลังใจที่ดี และใช้กับการสืบชะตาเมืองให้พ้นจากอาเพศภัยพิบัติต่างๆ การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมได้นำเอาพิธีกรรมที่ได้ถือปฏิบัติกันมานานในสังคมล้านนามาประยุกต์ใช้ในสถานการณ์ใหม่คือ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเมื่อได้ผนวกรวมกับความเชื่อเรื่องผีที่เชื่อว่าเป็นผู้ดูแลรักษาธรรมชาติ การบุกรุกทำลายธรรมชาติ จึงเป็นการกระทำที่ไม่เคารพต่อผี ทำให้ถูกผีลงโทษด้วยการบันดาลให้เกิดเภทภัยต่าง ๆ นานา เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง และโรคภัย เป็นต้น

จุดหมายที่สอง : เพื่อการมีชีวิตที่มีความสุข

หลังจากสามารถดำรงชีวิตให้อยู่รอดปลอดภัยด้วยการแก้ปัญหาและการปรับตัวให้สอดคล้องกับบริบทแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปแล้ว จุดหมายประการต่อมาก็คือ การทำให้การมีชีวิตอยู่นั้นเป็นชีวิตที่มีความสุข การที่จะมีชีวิตตามอุดมการณ์ดังกล่าวได้ จำเป็นต้องเข้าใจภูมิปัญญาไทยที่สะท้อนออกมาในความสัมพันธ์สามรูปแบบดังที่ อ.เสรี พงศ์พิศได้กล่าวไว้ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเองในชุมชนหรือสังคม (เสรี พงศ์พิศ, 2529:146) ผู้วิจัยเห็นว่าเมื่อความสัมพันธ์ดังกล่าวประสานสอดคล้องกันอย่างสมดุล จุดหมายของภูมิปัญญาไทยว่าด้วยการมีชีวิตที่มีความสุขก็จะเกิดขึ้น ดังนี้

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

มนุษย์มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติหรือโลกภายนอกที่แวดล้อมของตนเองอยู่ตลอดเวลา เนื่องจากมนุษย์มีร่างกายที่เป็นองค์ประกอบทางกายภาพที่ต้องดำรงอยู่ มีผัสสะและปฏิสัมพันธ์กับโลกกายภาพ อีกทั้งการมีชีวิตอยู่ของมนุษย์จำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยธรรมชาติในฐานะเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต ความสัมพันธ์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมในลักษณะดังกล่าวนี้ ทำให้มนุษย์เกิดความเข้าใจธรรมชาติที่แวดล้อมตนและฐานะของตนเองในธรรมชาติ ภูมิปัญญาไทยมีโลกทัศน์ที่เชื่อว่าธรรมชาติไม่ได้เป็นเพียงวัตถุหรือทรัพยากร แต่ธรรมชาติเป็นสิ่งที่มีความหมายซึ่งประกอบด้วยส่วนที่เป็นจิต ยกตัวอย่างเช่น ความเชื่อที่ว่า แผ่นดินมีพระแม่ธรณี แม่น้ำมีพระแม่คงคา และเมล็ดข้าวมีพระแม่โพสพดูแลรักษาอยู่ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นว่า ภูมิปัญญาไทยไม่ได้เข้าใจธรรมชาติสิ่งแวดล้อมในฐานะที่เป็นโลกทางกายภาพแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังมีองค์ประกอบที่เป็นจิตวิญญาณเชิงนามธรรมซ่อนทับอยู่ด้วย ลักษณะดังกล่าวอาจทำให้เข้าใจธรรมชาติว่าเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ อันที่

จริงแล้ว เกณฑ์ในการแบ่งธรรมชาติกับสิ่งเหนือธรรมชาตินั้นได้รับอิทธิพลจากวิธีทางวิทยาศาสตร์ที่นิยมให้สิ่งที่ไม่อาจรับรู้ หรือพิสูจน์ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้งห้าว่าเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ แต่สำหรับภูมิปัญญาไทยแล้วกลับเห็นว่าเส้นแบ่งระหว่างธรรมชาติกับสิ่งเหนือธรรมชาติมีความใกล้เคียงกันมาก เนื่องจากภูมิปัญญาไทยเห็นว่าทั้งสองต่างหมายถึงสิ่งเดียวกันที่มีสองด้านคือลักษณะทางกายภาพและทางจิตวิญญาณ ดังนั้น ท่าทีหรือความเข้าใจที่มีต่อธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติจึงไม่แตกต่างกัน โดยหมายถึงความสามารถที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมได้อย่างสอดคล้องกลมกลืน เกื้อกูลและเกิดสมดุลร่วมกัน เกิดจากการที่มนุษย์ให้ความเคารพยำเกรงและอ่อนน้อมถ่อมตนในฐานะที่ตนเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติจึงอยู่ในฐานะของที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจและเป็นวิธีการอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ไม่อาจเข้าใจหรือให้คำตอบได้ เช่น การอธิบายว่าภัยธรรมชาติต่างๆ และการป่วยการตายของมนุษย์เกิดจากการถูกผีสิงโทษ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์

สำหรับสังคมไทยโดยเฉพาะสังคมในชนบทหรือท้องถิ่น ความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติเป็นเรื่องที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจากสังคมในชนบทเป็นสังคมที่มีการพึ่งพาอาศัยอุปถัมภ์ค้ำชูในหมู่ญาติมิตรด้วยกันเสมอมา จึงเป็นความสัมพันธ์ที่มีความแน่นแฟ้นใกล้ชิดสนิทสนมกันในกลุ่มพวกพ้องเดียวกันค่อนข้างมาก ภูมิปัญญาไทยที่ช่วยสนับสนุนส่งเสริมความสัมพันธ์ดังกล่าว ได้แก่ การลงแขกเกี่ยวข้าวที่ใช้แรงงานของบรรดาญาติมิตรโดยหมุนเวียนกันจนครบทุกบ้าน การเป็นเกลอกันซึ่งหมายถึง การแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชาวบ้านในชุมชนเดียวกัน รวมถึงการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่ เด็ก สามเณรญาติมิตรให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข ดูได้จากค่านิยมที่สะท้อนภูมิปัญญาในสังคมชนบทที่ได้กล่าวไว้แล้ว เช่น การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การเคารพผู้ใหญ่ และการรักพวกพ้อง เป็นต้น ดังนั้นการมีชีวิตอยู่อย่างมีความสุขของภูมิปัญญาไทยเมื่อมองผ่านความสัมพันธ์สามรูปแบบที่เอื้อเสริมอจจึงหมายถึง การมีชีวิตที่สอดคล้องกลมกลืนและเคารพต่อธรรมชาติ ภายใต้สังคมที่มีความสงบสุขช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่ากรอบการวิเคราะห์ทั้งสามประการที่ผู้วิจัยเสนอมานั้นช่วยให้เข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบทั่วไปของนักวิชาการที่ชัดเจนและเป็นระบบมากขึ้น เนื่องจากที่ผ่านมาผลงานทางด้านนี้ของนักวิชาการส่วนใหญ่มักมีลักษณะที่ต่างคนต่างทำตามความสนใจและความถนัดของแต่ละบุคคล ซึ่งไม่อาจทำให้เกิดความเข้าใจในภาพรวมที่มีเอกภาพได้ สิ่งที่ผู้วิจัยได้เสนอข้างต้นจึงเป็นการวิเคราะห์ความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบที่ใช้กันอยู่ทั่วไปของนักวิชาการ ซึ่งเป็นประเด็นที่ยังไม่มีใครทำมาก่อน ทั้งที่มีความสำคัญต่อความเข้าใจภูมิปัญญาไทยที่ครอบคลุมรอบด้านมากขึ้น

2.3 ข้อวิจารณ์ความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบทั่วไป

ประการแรก ความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบนี้ส่วนใหญ่จะเน้นที่การรวบรวมเนื้อหาขององค์ความรู้ของชาวบ้านอย่างกว้างๆเป็นหลัก บ้างก็จำแนกเป็นองค์ความรู้เฉพาะด้านเกี่ยวกับปัจจัยสี่ เช่น ความรู้เรื่องการรักษาโรคแบบพื้นบ้าน การเกษตรกรรมแบบยั่งยืน และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม บ้างก็จำแนกเป็นเรื่องความเชื่อ จารีตประเพณี พิธีกรรม วิถีชีวิตของชาวบ้าน อ.ปริตตา กอนันตกุลได้วิจารณ์ว่า ถึงแม้งานวิจัยเกี่ยวกับภูมิปัญญาไทยแบบดังกล่าวจะมีปริมาณมาก แต่งานส่วนใหญ่ก็มักมีลักษณะของการพรรณนาที่ยังขาดความคมชัด ลุ่มลึก ไม่สามารถสร้างความเชื่อมโยงให้เกิดในภาพกว้างได้ อีกทั้งยังขาดการยกระดับทางความคิดที่จะทำให้เกิดพลังทางการอธิบายความเปลี่ยนแปลงของสังคมได้ (ปริตตา กอนันตกุล, 2548 : 26) ยกตัวอย่างเช่น ภูมิปัญญาไทยในฐานะที่เป็นความรู้ดั้งเดิมไม่อาจอธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหลังจากวิทยาศาสตร์เข้ามามีอิทธิพลในสังคมไทยได้ หรือแม้แต่การที่ภูมิปัญญาไทยเองถูกครอบงำจากวิทยาศาสตร์ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับที่ อ.ปริตตาเสนอและเห็นว่าด้วยเหตุนี้ ความเข้าใจแบบนี้จึงถูกวิจารณ์ว่าเป็นเพียงองค์ความรู้จากอดีตชุดหนึ่งที่ล้าสมัย และไม่สามารถพัฒนาปรับใช้ให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปได้

ประการที่สอง ความเข้าใจแบบดังกล่าว มีท่าทีหรือมุมมองที่ค่อนข้างหลงใหลไขว่คว้าโหยหาอดีตที่ผ่านมาแล้ว(Nostalgia) และพยายามฟื้นฟูนำกลับมาใช้ใหม่โดยเห็นว่าของเก่าอย่างภูมิปัญญาไทยเป็นความรู้ที่น่าชื่นชมไปเสียทั้งหมด จึงเป็นมุมมองที่ทำให้เห็นแต่ด้านดีของภูมิปัญญาไทยแต่เพียงด้านเดียว ดังที่ อ.ไชยรัตน์ เจริญสินโฬาร(2542) ได้วิจารณ์ว่า ผลงานของนักวิชาการกลุ่มนี้เป็นการยอมรับและชื่นชมธรรมชาติของภูมิปัญญาชาวบ้านจนสูงส่งเกินความเป็นจริง เนื่องจากการที่นักวิชาการเหล่านี้มองข้ามหรือมองไม่เห็นข้อบกพร่องของชาวบ้านเพียงเพราะเห็นว่าเป็นผู้ด้อยโอกาสหรือผู้เสียเปรียบในสังคม จึงทำให้เกิดมุมมองทางด้านเดียวและค่อนข้างเพ้อฝัน ขาดลักษณะการวิพากษ์วิจารณ์ แต่กลับเห็นว่าทุกอย่างถูกต้องดีงาม จากการศึกษาผลงานและทัศนะความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบนี้ ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่าบ่อยครั้งที่นักวิชาการเจ้าของผลงานจะชี้ให้เห็นข้อจำกัด ข้อบกพร่อง หรือวิพากษ์วิจารณ์ในแง่ลบ เนื่องจากส่วนใหญ่แล้วจะมีน้ำเสียงที่ค่อนข้างชื่นชมและคล้อยตามมากกว่าจะได้แย้ง ดังนั้นความเข้าใจแบบดังกล่าวจึงไม่อาจเป็นมุมมองที่ทำให้เข้าใจภูมิปัญญาไทยที่ครอบคลุมรอบด้านเพียงพอได้

ประการที่สาม ความเข้าใจแบบนี้ของนักวิชาการไม่ได้เป็นมุมมองที่เข้าใจภูมิปัญญาไทยอย่างรอบด้านเพียงพอ ดังที่ อ.นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2544) ได้วิจารณ์ว่า นักวิชาการไทยจำนวนมากดูเหมือนมองภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นเรื่องหยุดนิ่ง เนื่องจากเข้าใจว่าผลผลิตของภูมิปัญญาท้องถิ่นคือตัวภูมิปัญญา อ.นิธิยังได้เสนออีกว่า โลกทัศน์ต่างหากที่ทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นความรู้ที่

แตกต่างจากภูมิปัญญาวิทยาศาสตร์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง อ.นิธิพยายามจะบอกว่า ด้วยโลกทัศน์นี้เองที่ทำให้เข้าใจว่าภูมิปัญญาหมายถึงอะไร ดังนั้นความเข้าใจแบบนี้ของนักวิชาการไทยที่เน้นการรวบรวมเนื้อหาความรู้ มากกว่าสนใจวิเคราะห์โลกทัศน์ วิธีคิด ความเชื่อที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังความรู้นั้นอย่างจริงจัง จึงไม่อาจเข้าใจรากฐานที่มาของภูมิปัญญาไทยได้อย่างแท้จริง

ประการที่สี่ ผู้วิจัยเห็นว่า ความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบนี้ยังขาดการให้เหตุผลสนับสนุนว่าภูมิปัญญาไทยควรจะมีลักษณะทางญาณวิทยาเป็นความรู้แบบหนึ่งได้อย่างไร สิ่งที่เห็นก็คือความเข้าใจแบบดังกล่าวมักจะยอมรับอยู่ก่อนแล้วว่า ภูมิปัญญาไทยเป็นความรู้เนื่องจากความชื่นชมหรือเห็นคุณค่าในฐานะเป็นของดั้งเดิมที่สืบทอดจากบรรพบุรุษ และดำรงเอกลักษณ์ของความ เป็นไทย แต่ผู้วิจัยเห็นว่า เหตุผลดังกล่าวไม่เพียงพอที่จะสนับสนุนภูมิปัญญาไทยว่ามีสถานะเป็นความรู้แบบหนึ่งได้ สิ่งที่นักวิชาการฝ่ายนี้ควรจะทำเพิ่มเติมประการหนึ่งก็คือ การหาเหตุผลทางญาณวิทยาสันับสนุนภูมิปัญญาไทยให้มีสถานะทางญาณวิทยาเป็นความรู้แบบหนึ่งที่มีพื้นที่ อยู่ในสังคมต่อไปได้

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบนี้จะเป็นแนวคิดดั้งเดิมของนักวิชาการกลุ่มหนึ่งที่บุกเบิกริเริ่มงานทางด้านนี้มาตั้งแต่ต้น และยังคงมีอิทธิพลในฐานะเป็นความเข้าใจภูมิปัญญาไทยกระแสหลักของวงวิชาการไทยปัจจุบันอยู่ไม่น้อยก็ตาม แต่จากข้อวิจารณ์ข้างต้นเป็นเหตุผลที่เราไม่ควรปฏิเสธความเข้าใจภูมิปัญญาไทยในแบบอื่นที่อาจช่วยแก้ข้อวิจารณ์ และเสนอมุมมองใหม่ให้กับภูมิปัญญาไทยได้อย่างครอบคลุมรอบด้านมากยิ่งขึ้นต่อไป